

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ФІАЛКО Олена Євгенівна

УДК [355:904.5] (4-11)''6383'' - 055.2

СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ В АРХЕОЛОГІЧНИХ РЕАЛІЯХ

Спеціальність 07.00.04 – археологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ - 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі археології раннього залізного віку
Інституту археології НАН України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Отрощенко Віталій Васильович
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу археології енеоліту –
бронзової доби

доктор історичних наук, професор
Ключко Віктор Іванович
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
завідувач кафедри археології

доктор історичних наук
Скржинська Марина Володимирівна
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник

Захист відбудеться « » _____ 2020 р. о 14 годині на
засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 при Інституті археології
Національної академії наук України за адресою: 04210, м. Київ, пр. Героїв
Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту
археології НАН України (04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий « » _____ 2020 р.

Заступник голови
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

А.В. Буйських

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Історія і культура населення Північного Причорномор'я скіфо-античного часу посідає чільне місце у дослідженнях багатьох поколінь вчених. Унаслідок природних умов та географічного розташування цей регіон був зоною контактів різних етносів - переважно місцевих землеробів, прийшлих кочовиків зі Сходу та грецьких колоністів з Малої Азії. Одним з найвідоміших етносів доби раннього заліза, які займали велику степову смугу, були скіфи, чия войовничість стала легендарною. Вивчення історії цього народу, його способу життя, звичаїв і ритуалів, вірувань і культури ґрунтується на двох основних групах джерел, які істотно доповнюють одне одного - археологічних та наративних. Завдяки багаторічним розкопкам джерельна база постійно поповнюється новими даними, що дає можливість розширити наші знання, головним чином, про комплекси матеріальної культури мешканців цього регіону. Антична літературна традиція більше розкриває специфіку та особливості буття і духовної культури номадів. З-поміж сюжетів, безпосередньо пов'язаних зі скіфами Північного Причорномор'я, вирізняється найпопулярніший міф про амазонок - жінок войовниць.

Актуальність теми. Особлива увага до жінок-войовниць відображає динаміку гендерної ситуації в дослідженнях історії та культури. Підвищений інтерес до амазонок в античній Греції пояснювався, насамперед, тим, що це був соціум з яскраво вираженим маскуліним характером гендерної ідеології. В еллінському світі жінці відводилася фактично «нульова ідентичність». Роль і місце амазонок в суспільстві здавалися винятковими і такими, що викличуть значний інтерес і можуть вплинути на розмаїття творчості еллінів. Ймовірно, саме тому цикл давньогрецьких міфів про жінок-воїнів отримав своє віддзеркалення у великій серії наративних джерел. Причому амазонки в них виводились за двома основними варіантами: як окремий індивідуальний образ, або як парний персонаж з гідним супротивником – найпопулярнішим з еллінських героїв - Гераклом, Ахіллою, Тезеєм чи іншими. З одного боку, ці міфи відбивали конкретні історичні події, які були актуальними і для сучасників. З іншого, зважаючи на те, що деякі епізоди (Троянська війна, взяття Фів епігонами, подвиги Геракла тощо) були пов'язані з давно минулою добою, за уявленнями еллінів здебільшого класичного і дещо пізнішого часу, амазонки існували одночасно з ними на певних територіях. Та найважливіше для дисертаційної роботи полягає в тому, що численні твори античних авторів дають уявлення про вигляд, костюм, спорядження, озброєння, способи ведення бою та різні аспекти побуту жінок-войовниць. Найзмістовніший переказ про них зберігся в «Історії» Геродота - так званому «Скіфському логосі». В контексті моєї теми основним є те, що славнозвісним істориком представлено конкретний період в житті амазонок - їх перебування на землях Скіфії і проживання серед номадів.

Широке коло творів образотворчого мистецтва, в яких фігурують жінки-войовниці, є яскравим свідченням популярності міфів про амазонок та їх

незмінної актуалізації. Найбільш улюбленим художнім відтворенням окремих з них слугувала Амазономахія - бій еллінів з амазонками, який належить до загальногрецьких сюжетів. Не менш популярною була і грифономахія - битва амазонок з грифонами. Однак, цей сюжет більш за все співвідноситься з локальним Північнопонтійським варіантом міфу.

Археологічні джерела фіксують присутність в скіфському середовищі Північного Причорномор'я жінок, що займалися військовою справою. У суспільстві, члени якого дуже часто задіяні в збройних конфліктах і далеких походах, жінки змушені ставати на захист свого житла і майна, родини (дітей і людей похилого віку), стада. На теренах Європейської Скіфії мною зафіксовано і проаналізовано 303 могили озброєних жінок. По відношенню до загальної кількості скіфських поховань зі зброєю в припонтійських степах могили жінок-войовниць становлять приблизно четверту частину.

Проблемні питання про жінок-войовниць в скіфському суспільстві, яких за античною традицією називають амазонками, неодноразово обговорювалися дослідниками. Проте науковий інтерес до них носить хвилеподібний характер. Він виникав з відкриттям чергового нового археологічно достовірного поховального комплексу войовниць, викликав пошук аналогій і поступово знову згасав. Так з'явилася серія публікацій О. Д. Ганіної, В. А. Іллінської, К. Ф. Смирнова, Р. Ролле, О. Є. Фіалко, В. І. Гуляєва, В. П. Копилова, Е. В. Яковенко і С. Ю. Янгулова, М. П. Тельнова та інших науковців. Крім того, могили амазонок розглядалися в загальному контексті поховальних пам'яток і обрядів номадів окремих регіонів в монографіях та оглядових статтях. З-поміж них варто відзначити праці Б. М. Гракова, К. Ф. Смирнова, І. Б. Брашинського, О. М. Хазанова, Д. Т. Березовця, А. І. Мелюкової, В. І. Бідзілі і Ю. В. Болтрика, О. І. Тереножкіна і В. А. Іллінської, В. С. Ольховського, К. П. Бунятян, В. І. Гуляєва, А. І. Пузікової, С. І. Андрух і Г. М. Тоцева, В. П. Копилова, І. Ю. Шауба, В. О. Колотухіна, С. Г. Колтухова, В. С. Сініки, Н. Ф. Шевченко, З. Х. Попандопуло та ін.

Незважаючи на, здавалося б, очевидні археологічні свідчення, підкріплені даними літературної традиції, питання про існування амазонок -- жінок-войовниць в скіфському середовищі є ще далеким від остаточного вирішення. Відповідно, до сьогодення немає у дослідників і єдиної думки щодо ролі та соціального становища цих жінок. Більше того, якщо літературний і художній аспекти висвітлені в науковій літературі значно повніше, то археологічна складова цієї проблеми до цих пір залишається порівняно мало вивченою.

Отже, актуальність теми дисертації визначається відсутністю узагальнюючого фахового дослідження одного з унікальних і найцікавіших аспектів життя скіфських номадів у взаємозв'язку з існуванням амазонок, в якому проблема їх ідентифікації набула сучасного історико-археологічного вирішення з урахуванням всіх наявних у розпорядженні науки джерел і відомостей.

Зв'язок роботи з плановими темами. Робота виконувалася в межах науково-дослідних тем відділу археології раннього залізного віку Інституту

археології НАН України «Кочовики раннього залізного віку та їхні сусіди на Півдні Східної Європи» (№ 0112U001422) і «Етнокультурні процеси на території України за доби раннього заліза» (№ 0116U006928).

Метою роботи є створення комплексного дослідження на основі археологічних матеріалів із залученням нарративних джерел і творів мистецтва, яке доводить реальне існування жінок-войовниць в скіфському середовищі.

Мета роботи зумовлює такі **завдання**:

- аналіз стану вивченості проблеми;
- огляд і зіставлення літературної і художньої традиції про амазонок;
- виокремлення поховальних комплексів скіфських амазонок із загального масиву поховань скіфів і складання зведеного каталогу;
- визначення ареалу розповсюдження могил жінок зі зброєю в межах Європейської Скіфії;
- характеристика поховальних споруд і поховального обряду войовниць;
- уточнення номенклатури супровідного інвентарю скіфських амазонок;
- з'ясування питання про безпосередню участь жінок у збройних конфліктах;
- визначення діапазону соціальних статусів скіфських амазонок;
- уточнення хронології поховальних комплексів скіфських амазонок;
- дефініція ролі жінки в збройних конфліктах в рамках загальної історії.

Головним **об'єктом** дослідження є поховальні комплекси скіфських войовниць, відкриті на теренах Європейської Скіфії.

Предметом дослідження виступають скіфські амазонки як історична реальність.

Методика дослідження базується на діалектичному підході до аналізу і синтезу у вивченні стародавніх суспільств. Для вирішення поставлених завдань, дослідження проведено на двох рівнях: емпіричному та реконструктивному, що є традиційним для історичних методів. Для узагальнення емпіричного матеріалу використані загальнонаукові та археологічні методи (аналітичний, кореляційний, типологічний, стратиграфічний, статистичний, картографічний).

Для реконструкції історичної ситуації та культурно-історичних процесів, виявлення загального та своєрідного на різних етапах історичного розвитку Північного Причорномор'я використані порівняльно-історичний і хронологічний методи, а також метод екстраполяції.

Наукова новизна роботи визначається тим, що в ній:

- на основі всебічного вивчення і систематизації накопичених археологічних матеріалів, відкритих, в тому числі і автором, на території Європейської Скіфії або прикордонних з нею регіонах, реконструюється історія скіфських амазонок;
- вперше у вітчизняній історії проблема повною мірою розглядається системно в трьох аспектах - літературному, художньому і археологічному;
- огляд поховальних комплексів дає підстави виділити типи могил амазонок, характер поховального обряду; визначити їх загальні риси і регіональні особливості;
- уточнена номенклатура супровідного інвентарю з визначенням маркерів комплексів амазонок;

--- завдяки аналізу стану кісткових залишків у похованнях вперше представлено типологію поранень амазонок, що є доказом їх безпосередньої участі у військових конфліктах;

--- з урахуванням розмірів поховальних споруд (рівня трудовитрат), характеру супроводу і складу речового комплексу запропоновано соціальну стратифікацію скіфських воївиць;

-- уточнені хронологічні позиції їх поховань на території Європейської Скіфії;

--- вперше в науковій літературі представлено вертикальний зріз поховань озброєних жінок, що охоплює період від мезоліту до новітнього часу і дозволяє розглядати амазонок як загальноісторичне явище.

Хронологічні межі охоплюють скіфський період історії населення Припонтійського регіону - загалом за відносним датуванням впродовж 7-2 ст. до н.е. Верхню дату визначають скіфські комплекси некрополя біля с. Глине. Крім того, в ході розгляду гендерних питань залучені матеріали, пов'язані з жінками-воїнами різних епох - від мезоліту до новітнього часу.

Територіальні межі роботи охоплюють ареал Європейської Скіфії - територію безпосереднього перебування номадів доби раннього заліза. З урахуванням сучасних адміністративних кордонів *України*, це території областей (Миколаївська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Одеська, Кіровоградська, Харківська, Черкаська обл.), Автономної Республіки Крим, кількох районів *Молдови* і частково *Росії* (Білгородська, Воронежська, Ростовська обл.).

Джерельну базу дисертаційної роботи складають переважно поховальні пам'ятки, відкриті і розкопані протягом останнього століття на півдні Східної Європи, в тому числі і результати авторських розкопок, - загалом 303 поховання з 267 курганів, досліджених в 116 могильниках (трьох ґрунтових) та окремих курганах; також залучені поховальні комплекси озброєних жінок з сусідніх і більш віддалених територій. В роботі використані архівні матеріали, що зберігаються переважно в Науковому архіві Інституту Археології НАНУ; археологічні колекції фондів ІА НАНУ та музеїв України, а також наукові публікації. Крім того, повною мірою розглянуто пов'язані з образом амазонки наративні джерела і значна серія творів образотворчого мистецтва.

Теоретична і практична цінність дисертаційного дослідження полягає в можливості використання отриманих матеріалів при написанні узагальнюючих праць з давньої історії та археології України; навчальних посібників і курсів лекцій для вузів, словників, підручників для загальноосвітніх шкіл, при підготовці лекційних курсів з археології доби раннього заліза Східної Європи, історії гендерних відносин, культурології та історії культури; при організації музейних експозицій.

Особистий внесок здобувача. Автором проведені археологічні розкопки і інтерпретована серія поховальних комплексів скіфських амазонок. У матеріалах раніше досліджених могильників виокремлено поховання жінок-воївиць. У спільних статтях з К.П. Бунятян («A Scythian Burial-Mound with a Sarcophagus Bearing Painted Decoration 2011) та В.В. Неродою («Поховання

амазонок Лісостепового Придніпров'я» 2019) автором підготовлені до публікації і інтерпретовані матеріали археологічних досліджень співавторів.

Апробація результатів дослідження пройшла у формі усних доповідей на засіданнях відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ, міжнародних і регіональних конференцій в **Україні**: Києві (1987, 2012, 2014, 2015, 2016, 2018); Запоріжжі (1999); Чернівцях (2009); Керчі (2009, 2011, 2013, 2014); Кам'янці-Подільському (2010); Харкові (2010, 2012, 2015); Ялті (2011, 2012); Ніжині (2018); Винниках (2019); **Росії**: Санкт-Петербурзі (2005, 2009, 2011); **Туреччині**: Анкарі (2009); **Румунії**: Бузеу (2009); **Німеччині**: Бонн (2014).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 67 наукових роботах: монографічному виданні та розділі монографії, 29 статтях у провідних фахових виданнях (з них 28 без співавторів) і 19 в закордонних періодичних виданнях; 17 в збірниках статей та тез доповідей на конференціях.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з основного тексту: вступу, семи розділів оригінальних досліджень, висновків (347 стор.), списку використаних джерел (1029 найменування на 78 стор.) та чотирьох додатків (каталогу поховальних комплексів, 17 текстових таблиць, списку ілюстрацій та 235 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи - 739 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету та завдання, об'єкт та предмет, вказано зв'язок з плановими науковими темами, окреслено географічні та хронологічні межі, джерельну базу, зазначено методи, які використовувалися в ході роботи, наукову новизну та практичне значення, особистий внесок здобувача в статтях, написаних у співавторстві. Подано відомості про апробацію результатів дослідження, структуру та обсяг роботи.

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ

Розділ, присвячений огляду та оцінюванню стану вивченості різних аспектів обраної проблеми, складається з двох підрозділів.

В підрозділі **1.1. Щодо правомірності терміну «скіфські амазонки»** розв'язується термінологічне або лінгвістичне питання, з яким постійно стикаються дослідники при вивченні історії жінок-воїнів, і яке досі залишалось ніби осторонь від основного кола питань.

В пунктах **1.1.1. Семантика терміну** та **1.1.2. Термін «скіфські амазонки» з позиції нормативної лексики** послідовно доводиться, що в процесі розвитку будь-якого суспільства, паралельно з ним, розвивається і мова, нового наповнення набуває її термінологічний апарат. В цьому руслі

значно ширшого смислу набуває і термін «амазонки»: від первинного значення - войовнича героїня грецьких міфів до сучасного - войовниця, вершниця, жінка-воїн. Відповідно, термін амазонка стали співвідносити не лише з жінками античного періоду, але й з войовницями інших регіонів та епох (аж до новітнього часу). В системі археологічних досліджень це поняття зазвичай застосовується до жінок, похованих з особистою зброєю. Тобто йдеться про реальних жінок-воїнів, а тому передача слова амазонки в лапках (і таким чином надання йому іронічного або протилежного змісту) призведе до спотворення його змісту.

Отже використання терміну скіфські амазонки в контексті історії Скіфії є цілком правомірним і доречним.

У підрозділі **1.2. Три основні аспекти дослідження питання** схарактеризовано доробок дослідників по темі, що розглядається. Проблема амазонок розробляється в трьох основних напрямках, обумовлених характером джерел - літературному, образотворчому та археологічному.

1.2.1. Літературний аспект. Відправною точкою у вивченні переказів про войовничих жінок є робота французького публіциста П'єра Пті «Міркування про амазонок» 1685 р. До міфів про амазонок зверталось багато авторів, пропонуючи свої варіанти їх тлумачення. При цьому ключовим було (і залишається) питання про ступінь історизму існування жінок-воїнів. Особливе значення в цьому контексті має об'ємний трактат М. О. Косвена «Амазонки. Історія легенди» 1947 р., в якому представлена не лише історія легенди в її розвитку, а й велика історіографія. У вивченні проблеми амазонок, за І. Ю. Шаубом (1993) вирізняється чотири підходи (або напрямки): етнографічний, релігійно-міфологічний, історичний і психологічний.

До огляду та інтерпретації міфів про амазонок в контексті загальної міфології або окремих сюжетів в різні часи зверталось багато дослідників: М. С. Альтман, С. І. Радциг, О. Ф. Лосев, Г. Шваб, Р. Грейвз, Д. П. Каллістов, А. А. Тахо-Годі, А. Maslowska-Nowak, Ф. Гайдукевич, Е. Б. Петрова, А. С. Русяєва, М. В. Скржинська, Ю. М. Кузьміна, І. Ю. Шауб, Т. Taylor, Л. Л. Селіванова, К. Джонс-Блей, Т. В. Богаченко, Т. А. Скрипник, А. В. Котіна і багато інших авторів. Більшість досліджень супроводжується ілюстраціями творів мистецтва, які залучаються як допоміжний матеріал.

1.2.2. Художній аспект. Відтворенню сюжетів амазонського міфу в мистецтві присвячено чимало наукових досліджень і публікацій, в яких «розшифровуються» сцени і персоніфікуються персонажі, класифікуються за різними ознаками (одиначні, парні, групові зображення; батальні або побутові сцени; характер костюма та озброєння, іконографічні особливості; матеріал, функціональна приналежність та ін.), широко відомі та нещодавно відкриті артефакти. На сьогодні є велика кількість видань загального характеру, присвячених історії монументального і декоративно-прикладного мистецтва взагалі і Стародавньої Греції зокрема, в яких у певному зв'язку згадуються зображення амазонок (Ю. Д. Колпинського, N. L. Bernhard, Б. Р. Виппера, С. М. Robertson, L. Burn, Т. Н. Carpenter, N. Spivey та багатьох інших).

Значущою подією для фахівців стала монографія Дітріха фон Ботмера «Amazons in Greek Art» (Bothmer 1957), в якій зібрано та інтерпретовано велику серію розписних чорнофігурних і червонофігурних посудин і скульптур з зображеннями амазонок. Його робота значною мірою уможливила наступні дослідження, в більшості яких використовувалися саме ці артефакти та інші дані з різних точок зору, здебільшого сюжети, іконографія, майстри, імена, символіка, зв'язок з певними культурами та віруваннями тощо. Причому розглядалися не лише розписні вази, прикрашені зображеннями амазонок, а й інші пам'ятки різноманітного призначення.

Отже, художній напрям розроблено досить повно, але на відміну від літературного, комплексного узагальнюючого дослідження про амазонок в мистецтві поки що немає.

1.2.3. Археологічний аспект виглядає найменш розробленим, що пояснюється кількома обставинами: відносно пізнім початком фахового дослідження скіфських старожитностей (з середини 19 ст.); досить повільним процесом введення до наукового обігу археологічних джерел; труднощами виокремлення поховань амазонок із загального масиву скіфських пам'яток через пограбування курганів та в більшості випадків відсутністю антропологічних визначень. У процесі вивчення поховальних комплексів войовниць Європейської Скіфії тепер можна виділити три етапи.

Перший етап (друга половина 19 ст. - кінець 1950-х рр.) важливий констатацією фактів наявності перших поховань з «жіночим» інвентарем та зброєю; в яких став визначалася антропологом в виняткових випадках; частіше на підставі складу речового супроводу (О.О. Бобринський, М.Л. Ернст, О.Д. Ганіна, М.І. Вязьмітіна, Д. Т. Березовець, Б.М. Граков та ін.).

Другий етап (друга половина 20 ст.) пов'язаний із так званім курганним бумом, коли за новою методикою із залученням техніки були розкопані могильники рядового населення, що призвело до накопичення нових надзвичайно важливих та інформативних матеріалів для вивчення історії номадів доби раннього заліза. В цей час з'являються видання матеріалів, які можна розділити на **три групи**. **Перша** - публікації результатів розкопок скіфських пам'яток, де поховання жінок зі зброєю наводяться в загальному ряду, без будь-якого акцентування (А.І. Мелюкова; В.І. Бідзіля, Ю.В. Болтрик, Б.М. Мозолевський, І.П. Савовський; С.С. Бессонова, К.П. Бунятян і Н.А. Гаврилюк; С. А. Скорий; С.В. Полін і А.І. Кубишев та ін.). **Друга** - публікації матеріалів конкретного могильника, а також узагальнюючі роботи, присвячені історії або поховальним традиціям Скіфії, де вже звернуто увагу на групи могил скіфських жінок зі зброєю (В.А. Ильинская 1966; В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин 1983). **Третя** - публікації окремих поховальних комплексів або їх серій, частіше обмежених певним регіоном. Разом з тим видані перші аналітичні роботи, що стосуються безпосередньо амазонок (О. Д. Ганіної, Е. В. Яковенко, К. П. Бунятян, В.С. Ольховського, Р. Ролле, О.Є. Фіалко, В.І. Гуляєва та інших). Варто відзначити, що саме вони використовуються фахівцями і до нашого часу.

Третій етап (кінець 20 - початок 21 ст.) відзначається вимушеним поворотом від масштабних польових робіт, і особливо курганних розкопок, до кабінетних. Відповідно, почався процес осмислення накопиченого матеріалу і поступове планомірне введення його до наукового обігу (С.І. Андрух, Г.М. Тощев; З.Х. Попандопуло; Л.В. Литвинова; В.О. Колотухін; С.Г. Колтухов; А.І. Пузікова; В. І. Гуляєв, Є.І. Савченко; В. П. Копилов; М.А. Кетрару, І.А. Четвериков, В.С. Сініка, М.П. Тельнов та ін.). Опубліковані і дослідження, присвячені військовій справі (В.М. Грицюк) та окремим групам археологічних комплексів скіфських войовниць в певних могильниках; видано цикл статей О.Є. Фіалко про серії поховальних пам'яток амазонок на території Європейської Скіфії, в яких розглядаються типи поховальних споруд, різні категорії супровідного інвентарю скіфських амазонок, їх соціальна стратифікація, хронологія комплексів, порушено питання щодо реальної участі жінок в боях та інші.

Отже, проблема амазонок розглядалася в трьох ракурсах. При цьому два з них (літературний і образотворчий), до останнього часу, були розроблені і подані досить повно й об'ємно. Археологічний ракурс істотно відставав. В останні десятиліття цей дисбаланс поступово усувається - археологічна складова стала більшою та об'ємнішою, в результаті чого маємо тепер значно повнішу і достовірнішу джерельну базу для вирішення проблеми амазонок в цілому з виходом на історичні реалії і узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ЛІТЕРАТУРНА ТРАДИЦІЯ ПРО АМАЗОНОК

Присвячені амазонкам матеріали обширні й різноманітні. Відомості та згадки про них зафіксовані в творах давньогрецьких авторів - найперше епічних поетів епохи архаїки Гомера та Арктина Мілетського. Одним з головних в них, починаючи з часів античності було і, по суті, залишається до сьогодення питання - чи реально існували амазонки у вигляді самостійного і незалежного «народу жінок» або у вигляді народу, де жінки відігравали чільну, а чоловіки другорядну роль. В залежності від характеру інформації, джерела можна розподілити на три групи.

2.1. Міфологічні цикли про амазонок

До найраніших згадок про амазонок належать міфічні перекази Стародавньої Греції. Створені бродячими співаками (аедами) на межі 2-1 тис. до н.е., вони оповідали про дивовижне життя і діяння великих богів, про подорожі і подвиги легендарних героїв, про війни і свята, де поруч з богами і героями виступали царі та їхні раби, домашні тварини, дикі звірі і чудовиська. Ці міфи, як і епічні поеми Гомера, Гесіода, Аполлонія Родоського та інших авторів, певним чином відображали події і явища того середовища, в якому вони виникли. Йдеться про два цикли легенд.

Давньогрецькі герої і амазонки.

У міфах реально існуючі і вигадані персонажі та події настільки переплетені, що все сприймається як чудова казка. Шановані в Елладі герої зустрічаються і з амазонками, але ці епізоди завжди носили характер збройних зіткнень. І якщо герої і виходили з смертельних сутичок переможцями, то лише з великими труднощами. Причому подібна перемога розцінювалася звичайно як подвиг. Кожен з епізодів представляв пару добре відомих суперників: *Геракл* (син верховного бога Еллади Зевса) - *Іполіта* (цариця амазонок) і *Тесеї* (син афінського царя Егея) - *Антіона* (цариця амазонок). Перший епізод, який мав підкреслити силу і непереможність грецького героя, пов'язаний із чарівним поясом цариці, отриманим в подарунок від бога війни Ареса. В результаті запеклого бою Геракл вбив Іполіту, заволодів її обладунками, а двох її сестер - Меланіппу і Антіопу захопив в полон. Другий епізод ще більш трагічний. В бою між афінянами та амазонками, де Антіопа виступала на боці Тесея, її було випадково вбито. Після похорону прекрасної цариці вигнані з Аттики амазонки повернулися на батьківщину.

Амазонки в Троянській війні.

З'являються амазонки і в одному з епізодів Троянської війни. Як і в більшості оповідей, в Троянському циклі історичні факти (приміром, власне існування Трої, взяття міста і його подальше руйнування, яке співвідноситься з 1184 р. до н.е.) поєднуються і переплітаються з подіями і персонажами міфологічного походження. В численних творах стародавніх авторів, в тому числі в гомерівських епосах «Іліада» та «Одіссея», в кікличних поемах «Кіпрії», «Ефіопіда», «Мала Іліада», «Руйнування Іліона», «Повернення» та в інших виведені головні персонажі «різних рівнів». До числа нібито другорядних героїчних персонажів належить *цариця амазонок Пентесілея*. Один з епізодів битви за взяття Трої, що спричинила низку смертей з обох воюючих сторін, описаний в кікличній поемі «Ефіопіда», був пов'язаний з амазонками та Ахіллом - наймолодшим з покоління грецьких героїв. За повідомленнями Диктиса Критського (IV, 2-3), цариця очолювала велике кінне військо. Як і в інших епізодах, завдяки втручання героїв Ахілла та Аякса амазонки разом із троянцями зазнали поразки, а Пентесілею було вбито.

Ці сюжети, збережені в творах давніх авторів, сприймаються як красиві легенди, народжені під безхмарним небом Еллади. Однак, поряд з дивовижними жінками, в них задіяні персонажі, чиї імена і сьогодні відомі історії, а міста, в яких відбувалися такі події (Троя і Афіни) існували в дійсності. Навряд чи можна думати, що міф не має абсолютно нічого спільного з реальністю. Адже міф - це лише своєрідний опис дійсності, пропущений через епохи та певний світогляд (Иванов 1988; Лосев 2005).

2.2. Відомості етнографічного характеру містяться у багатьох творах античних авторів. Цікаво, що практично всі, хто тією чи іншою мірою звертався до подій в Північному Причорномор'ї, згадували амазонок.

Перше оповідання про жінок - чоловіковбивць (Оібрата) належить знаменитому історичному Геродоту (484-425 рр. до н.е.). У четвертій книзі своєї «Історії» («Скіфському логосі») автор зупиняється на досить важливих моментах: звідки з'явилися амазонки, якій характер мали їхні відносини з греками, хто були їхніми сусідами і, нарешті, якими вони були. Про амазонок писали багато стародавніх авторів: Гіппократ (бл. 470-356 рр. до н.е.), Лісій (бл. 459-380 рр. до н.е.), Палефат (3 ст. до н.е.), Страбон (68 р до н.е. - 20 р н.е.), Діодор Сицилійський (1 ст. до н.е.), Помпей Трог (1 ст. до н. е. - 1 ст. н.е.), Плутарх (50-125 рр. н.е.) та інші. Деякі повідомлення повторюються і носять явно компілятивний характер, проте вони містять різнопланову і цікаву інформацію про войовниць. Вони розповідають про *генеалогію, вірування і звичаї* войовниць, *локацію, географію і напрямки їх військових походів*. В них йдеться про *появу амазонок в Скіфії, військову підготовку, участь в полюванні і битвах, озброєння*, а також про *систему заохочення військової доблесті, особисті якості, вигляд і костюм амазонок, заміжжя, продовження роду і ставлення до народжених дітей, харчові вподобання* і навіть наводиться більше 80 імен амазонок.

Отже, антична літературна традиція, крім опису зовнішності амазонок, їх характеру і повсякденних занять, дає уявлення і про своєрідний історичний феномен, причому в двох його варіантах:

- частіше йдеться про представниць войовничого племені - рівних чоловікам, які беруть активну участь у військових походах, проте до певного часу - до заміжжя;
- рідше йдеться про жіноче царство (народ), де чоловіків або зовсім немає, або вони мають підлегле становище, або взагалі слугують лише для продовження роду.

2.3. Основні періоди історії амазонок

Спираючись на найдокладнішу та «історизовану» інформацію Геродота (IV, 110-117) про амазонок, можна говорити про *три основні періоди їх історії*.

Перший період - Малоазійський пов'язаний з царством незалежних жінок (без чоловіків), що мешкали в Малій Азії (біля річки Фермодонт з центром у місті Феміскірі).

Другий період – Скіфський розпочинається з появи амазонок в Скіфії після поразки у битві з греками, коли корабель з полоненими амазонками приніс до гавані Кремни. Через певний проміжок часу, наповнений сутичками та завоюванням свого місця в новому середовищі, амазонки будують певні сімейні відносини, одружуються зі скіфами - тобто тепер живуть серед чоловіків (або точніше разом з ними). Складається новий варіант відносин - зберігаючи шлюби і отримавши у батьків «свою частину майна», пари вирішують жити окремо від скіфів.

Третій період – Савроматський починається з того, що молоді скіфи разом з амазонками залишають Скіфію і, перетнувши річку Танаїс, оселяються в іншій місцевості.

Однак визначити чіткі хронологічні межі кожного з намічених періодів наразі неможливо, оскільки не збереглося відповідних достовірних фактів.

Аналізуючи відомості давніх авторів, деякі дослідники стверджують, що інформація про войовничість жінок доби раннього заліза може бути зіставлена лише з савроматськими і сарматськими племенами. Проте, савромати походять від шлюбів скіфів і амазонок, які жили певний час в Скіфії. І, за словами Геродота, савромати не тільки зберегли скіфську мову, а й їхні жінки (тобто амазонки) зберегли свої стародавні звичаї, як і раніше займаючись полюванням і військовою справою. Тому співвідношення відомостей з наративних джерел зі скіфськими амазонками є цілком виправданим і коректним.

Війна в усі часи вважалася чоловічою, причому регулярною, справою. Однак, як впливає з оповідей давніх авторів, жінки часто нарівні з чоловіками бралися за зброю. Перемоги хоробрих цариць амазонок та їхні імена завдяки літературним свідченням, що дійшли до нас, були добре відомі не тільки грекам, але й в пізніші часи. І підтвердженням цього є численні твори декоративного мистецтва із зображеннями войовничих дів.

РОЗДІЛ 3 АМАЗОНКИ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Твори художнього мистецтва дають уявлення про вигляд, костюм, спорядження і озброєння жінок-войовниць, способи ведення бою та інші деталі їх побуту. На них відтворені які загальногрецькі сюжети, так і більш адаптовані до середовища номадів їх локальні варіанти. Однією з найулюбленіших в античному мистецтві, починаючи з епохи архаїки, була тема амазономахії - битви між амазонками і греками, яка ілюструє загальногрецькі міфи.

Крім того, за даними зображень інших сюжетів з амазонками в різних видах художніх пам'яток можна дізнатися про те, що вони не тільки воювали, а й приймали участь на урочистостях (можливо, родинних) та в похоронних ритуалах, також займалися побутом. Дивлячись на те, де і як були зображені амазонки (в якій області мистецтва, на яких предметах, ступінь складності і достовірності), здається, що ці персонажі були присутні всюди - на урочистостях, в побуті, в похоронних ритуалах.

3.1. Архітектурні споруди.

Багатофігурні рельєфні композиції широко використовувалися в оформленні *монументальних* архітектурних споруд. Такі зображення амазонок прикрашали фризи суспільних будівель, сакральних споруд стародавньої Еллади і сусідніх держав класичного і елліністичного часу. Серед них - західні метопи Парфенона в Афінах, які, на жаль, дуже постраждали; метопи скарбниці афінян в Дельфах початку 5 ст. до н.е.; метопи східного фризу храму Є в

Селінунті 5 ст. до н.е.; рельєфи фриза храму Аполлона Епікурейського в Бассах кінця 5 ст. до н.е. та храму Артеміди в Ефесі 5 ст. до н.е.; рельєфи фризу Артемісіона в Магнесії 5-4 ст. до н.е.; рельєфи західного фронтона святилища Асклепія в Епідаврї 4 ст. до н.е.; рельєфи західного фризу Галікарнаського мавзолею середини 4 ст. до н.е., декор будівлі сцени театру Коринфа середини 2 ст. н.е. та інші пам'ятки архітектури.

3.2. Статуї

Особливе місце серед творів образотворчого мистецтва посідали статуї амазонок. За Плінієм Старшим (XXXIV, 53), жителі Ефеса, які вважали амазонок засновницями свого міста, замовили статую амазонки для храму Артеміди. У конкурсі змагалися чотири найвідоміші митці: афінський скульптор Фідій, сикіонський скульптор Поліклет, кідонській художник Кресилай і аргоський майстер Фрадмон. Всі статуї поранених амазонок були чудовими, але кращою визнали роботу Поліклета. Бронзові оригінали не збереглися. Пізніші мармурові копії та інші зразки скульптур вершниць або піших амазонок знаходяться в багатьох музеях світу.

3.3. Рельєфи

Образ войовничої амазонки був темою серії різноманітних за стилем і призначенням рельєфів. Серед них вапнякові: стела з Аполлонії Понтійської та рельєф з античного поселення Ювілейне-1 на Таманському півострові з батальними сценами, а також фрагментована мармурова надгробна стела Леокса з Ольвії з зображенням двох воїнів – грека і амазонки.

3.4. Поліхромні розписні фризи

У декорі громадських і сакральних споруд в багатьох великих міст (Афіни, Олімпія та ін.) і менш значних населених пунктах використовувалися поліхромні розписні фризи - картини і фрески. З-поміж них вирізняються розписи Микона Ринкової Колони та стін храму Тесея в Афінах, Панайна біля підніжжя трону Зевса Олімпійського з відтворенням батальних сцен, фреска з зображенням амазонки на стіні Колегії Августа в Геркуланумі та інші. Яскраві багатофігурні мальовничі картини і фрескові панно доповнювали і таким чином оживляли інтер'єри і фасади громадських будівель античних центрів. Поліхромними розписами на різні сюжети прикрашали інтер'єри поховальних пам'яток (склеп в Горгіппії з зображенням подвигів Геракла).

3.5. Мозаїки

До числа розкішних елементів внутрішніх інтер'єрів приміщень відносяться мозаїчні різнокольорові вимостки підлоги з відображенням окремих епізодів амазономахії. Серед них - мозаїки аподітеріума Аполлонії Іллірійської, вілли в передмісті Антіохії Оронтської (нині Антакья в Туреччині), римської вілли з приватної колекції (нині зберігається в музеї EMORY Michael C. Carlos) та ін.

3.6. Саркофаги

Багатофігурними фризами з батальними сценами, в тому числі амазономахії, прикрашалися саркофаги, виконані з різних матеріалів і, відповідно, в різних техніках. Найефектнішими і широко відомими є кам'яні зразки. Розглядаються: *3.6.1. Кам'яні розписні саркофаги*, *3.6.2. Кам'яні саркофаги з рельєфами*, *3.6.3. Дерев'яні розписні саркофаги*, *3.6.4. Дерев'яні саркофаги з аплікацією*. Їх прикрашали батальні сцени або окремі фігури амазонок.

3.7. Поховальні урни

З поховальним обрядом тісно пов'язані етрусські урни для праху небіжчиків. З-поміж них виділяється серія штапованих теракотових (для незаможних небіжчиків) та алебастрових (для багатих покупців) екземплярів у вигляді прямокутної скриньки з пласкою кришкою, прикрашеною зазвичай фігурою покійника, що лежить або ж напівлежить. Фронтальну панель такого сховища праху прикрашали рельєфними зображеннями, серед яких були і епізоди Троянської війни (приміром, з Кьюзі з колекції Лувра та з Кьюзі і Вольтерри з колекції Музею надгробків Мафея у Вероні).

3.8. Бронзові статуетки

Невеликі за розміром статуетки амазонок, зазвичай, як елемент декору, зустрічаються на різних за призначенням предметах. Найчастіше це фігурки озброєних вершниць в момент бою, рідше поранилих або полеглих в бою. Очевидно, вони були виконані в різний час і в різних центрах, судячи зі їх знахідок на городищі «Чайка» (Євпаторія), в кургані біля с. Могилово (Болгарія) та згідно з декором діносів з Капуї в Італії.

3.9. Мініатюрні свинцеві фігурки

Фігурки войовниць представлені одиничними екземплярами двох типів: пішими та верхи на коні. Всі ці артефакти, що зберігаються в різних музеях, імовірно, були знайдені в Ольвії і належали до храмового майна і вотивних жертвопринесень.

3.10. Витвори торевтики

Битва з амазонками в двох варіантах - амазономахії і грифономахії - зустрічається на творах торевтики різного призначення: золота прикраса калафу та серія з двадцяти бронзових фаларів з кургану Велика Близниця, бронзовий таз з насипу кургану поблизу ст. Теміжбекська; золоті обклашки піхов мечей з курганів Чортотлик, Чаян і Восьмого П'ятибратнього; щит з основної камери гробниці Філіппа Македонського у Вергіні; бронзова накладка з Єлисаветівського могильника; срібна посудина з Рогозенського скарбу та інші предмети престижного характеру.

3.11. Тканини

Єдиний зразок зображення батальних сцен за участю амазонок на вовняній тканині походить з кам'яної гробниці № 2 Павлівського кургану поблизу Пантікапея (некрополь Юз-Оба). Аналоги йому не відомі.

3.12. Теракотові вироби

Вироби з обпаленої глини без глазурованого покриття переважно вотивного характеру із зображеннями амазонок репрезентовані артефактами найрізноманітніших форм, що різняться манерою декорування та призначенням, наприклад, статуетки (в тому числі ляльки), поховальний ритон, шолом, амфора, щит, світильники та інші речі з різних пам'яток.

3.13. Ювелірні прикраси

Цю категорію репрезентує невелика серія дрібних знімних прикрас з зображеннями амазонок – золотий щитковий перстень, кам'яні камеї і гема, скляні литики. На прикрасах особистого вжитку зображення різняться, проте вони не виходять за межі основних сюжетів, пов'язаних із амазонками.

3.14. Нумізматика

Невелику серію монет різного походження складають три статери з м. Солі в Кілікії, срібна тетрадрахма з грецького Еолісу, срібний динарій, карбований сином Марка Ліцинія Красса. Отже, образ амазонки використовувався також при карбуванні монет різного номіналу в окремих центрах античної ойкумени з 5 ст. до н.е. до 3 ст. н.е.

3.15. Вазопис

Та найбільш яскраво представлені озброєні діви в грецькому вазовому живопису, де цей образи відомі з кінця 7 ст. до н.е. До середини 6 ст. до н.е. вони стають в один ряд з найпопулярнішими персонажами. Зображеннями амазонок прикрашені посудини різних форм - від витончених невеликого розміру кіліків, скіфосів, лекіфів і алабастрів до великих посудин типу ойнохой, пелік, кратерів, різних типів амфор. Серії таких посудин представлені в колекціях багатьох музеїв світу.

3.16. Кам'яні антропоморфні стели

Дещо осібно від описаних вище артефактів стоять кам'яні статуї - вироби, характерні для кочівників степового євразійського поясу. Серед них виділяють і кілька жіночих. Приміром, з 13 кіммерійських вапнякових стел, виявлених перед курганом в центрі м. Хаккарі (Південно-Східна Туреччина), дві атрибутовані як жіночі.

Навіть побіжний огляд творів образотворчого мистецтва свідчить про значне поширення міфів про амазонок. Хронологія і географія розповсюдження творів мистецтва з сюжетами амазономахії досить широкі і відображають художні орієнтири і вподобання як еллінів і римлян, так і варварського (в нашому випадку скіфського і фракійського) населення.

РОЗДІЛ 4

СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ: АРХЕОЛОГІЧІ ДЖЕРЕЛА

Розділ присвячено всебічному розгляду поховальних пам'яток скіфських войовниць - 303 поховань з 267 курганів, розкопаних в 116 могильниках на теренах Європейської Скіфії, 55% з яких не зазнали пограбувань. За територіальним принципом поховальні комплекси розділено на п'ять основних

груп: **1.** Нижньодніпровський степ (або Степ), **2.** Передгірний Крим, **3.** Дунай-Дністровські степи (або Подністров'я), **4.** Лісостепове Придніпров'я (або Лісостеп), **5.** Подоння (степ і частково лісостеп). В окремих могильниках кількість могил амазонок визначається від однієї-двох до 27 (Єлизаветівський могильник) і 35 (біля с. Глине).

В підрозділі **4.1. Поховальні споруди** разом з підкурганними похованнями розглядаються 19 могил з трьох ґрунтових могильників (Скелянського, Миколаївського і Світловодського).

4.1.1. Насипи курганів і їх параметри. Висотні показники більшості курганів коливаються в межах від 0,1-0,5 до 1 м (від 44 до 11% в різних групах). Насипів заввишки понад 2 м не багато: по одному в Подонні (к. 5 Єлизаветівського могильника h 3 м при d 36 м) і Подністров'ї (к. 2 біля с. Нікольське h 4 м при d 60 м); два в Криму (к. Дорт-Оба-3 h 2,1 м і к. 2 з групи Трибратніх курганів h 6,7 м при d 43,5 м); шість у Лісостепу (найбільші к. 35 біля с. Бобриця h 5 м і к. 406 біля с. Журавка h 7,9 м при d 63 м). Найбільшу кількість високих насипів відмічено в степовому регіоні - 12 (від к. 2 біля с. Каїри h 4,2 м при d 45 м до к. 15 Золотобалківського могильника h 6 м при d 60 м). Найменші діаметри насипів відзначені в степовій групі (6,5 м).

4.1.2. Конструктивні особливості насипів. До числа конструктивних особливостей віднесені кам'яні або дерев'яні елементи надмогильних споруд і кільцеві рівчаки. В 25 випадках зафіксовані кам'яні крєпиди, в двох - кромлехи, в одному - панцир і в двох - майданчики – вимостки. Дерево в конструкції насипів зустрічається лише один раз в Лісостеповій групі. Ці особливості носять регіональний характер. Кільцеві ровики оточували 83 кургани. Цей елемент нібито замикає простір будинку мертвих, відгороджуючи його від світу живих.

4.2. Сліди поминальної обрядовості і культових відправлень є свідченням вшанування культу померлих у скіфів.

4.2.1. Тризна є завершальним актом похоронної церемонії. Жорсткої локалізації залишків поминальної трапези в курганах не простежується. Сліди її зафіксовані в рові, на давньому чорноземі, серед каменів крєпиди і в насипу. Зазвичай це кістки тварин і битий посуд (переважно амфори, інколи ліпний і гончарний). Кількісний і якісний склад тризни обумовлений соціальним статусом похованих в кургані осіб.

4.2.2. Культові споруди. Єдина така споруда з двома сліпими ходами зафіксована під насипом к. 5 біля с. Зелене в Нижньодніпровському степу. Найближчим аналогом їй є культовий комплекс Двогорбої Могили. Вони досить близькі за формою, хоча і дзеркально розгорнуті. Подібні споруди в розглянутому масиві поховань амазонок не відомі.

4.3. Архітектоніка підкурганного простору

З урахуванням того, що більшість курганів, і особливо 4 ст. до н.е., є багатокомпонентними цілісними комплексами, зведеними за єдиним планом, в

підрозділі звертається увага на два моменти: **4.3.1. Планіграфію внутрішнього простору**, де йдеться, що в більшості випадків всі могили кургану робились паралельно в часі і місце кожного елементу було заздалегідь визначеним (кургани біля с. Зелене, могильника Мамай Гора та ін.); та **4.3.2. Послідовність влаштування могил амазонок в курганах**, де вказується, що в усіх регіональних групах переважають основні в курганах поховання - 174 з 303 (57,4%), причому 116 з них (67%) були єдиними в курганах; 59 могил (19,5%) є бічними в курганах, тобто спорудженими одночасно з основними, і 56 могил (18,5%) визначені як впускні.

4.4. Типи могил і їх конструктивні особливості

4.4.1. Типи могил амазонок. Аналіз всього масиву пам'яток амазонок Європейської Скіфії репрезентує переважання могил підбійного типу – їх 104 (34,7%), поступаються їм кількісно катакомби – 99 (32,3%) і ями – 80 (26,4%) і невизначеними залишилися 20 споруд (6,6%). По регіонах ці показники суттєво різняться. В *Степовій групі* превалюють підбійні могили – 59,3%, в *Подністрів'ї* - катакомби - 66,7 %, в *Криму, Лісостепу і Подонні* – ями, відповідно, 55,6%, 78,6%, 58,5%.

Загалом поховання представлені (послідовно за складністю) одинадцятьма типами та їхніми варіантами.

I. Ями (типи 1-3) – найпростіші в конструктивному відношенні ґрунтові споруди, репрезентовані трьома типами з варіантами: **Тип 1** – прості ями, в залежності від форми споруди в плані вирізняється *п'ять варіантів* (прямокутні, овальні, трапецієподібні, квадратні, округлі); **Тип 2** - прямокутні /квадратні з боковим похилим дромосом; **Тип 3** - кам'яні ящики, які у певних природних умовах фактично правили за ями.

II. Підбої (тип 4) – найпростіші в конструктивному відношенні камерні споруди, репрезентовані *двома варіантами* одного типу (однокамерні і двокамерні).

III. Катакомби (типи 5-11) – камерні споруди, найбільш варіабельні за комбінацією основних елементів (вхідна яма – дромос – камера), репрезентовані сімома типами бездромосних і дромосних могил.

В пункті **4.4.2. Конструктивні особливості могил** розглядаються: ґрунтові сходинки у вхідній ямі, повздовжні виїмки в дні вхідної ями, перекриття входів до камери або дромосу, варіанти застосування дерев'яних елементів.

В пункті **4.4.3. Організація та облаштування внутрішнього простору могили** увагу приділено нішам, дизайну стін (загладжуванню, облицюванню, орнаментатії) і стелі (використання мушлів), деталям інтер'єру (підстилкам, гробовищам/саркофагам, ложам, меблям, освітлювальним приборам).

4.5. Поховальний обряд

Всі поховання амазонок здійснені за єдиним обрядом *інгумації*.

В пункті **4.5.1. Поза, орієнтація небіжчиць та характер захоронення** відзначається, що зазвичай небіжчиці лежали випростано на спині, з покладеними уздовж тіла руками та прямими ногами. Виділяється вісім варіантів в покладанні тіла небіжчиць (в залежності від варіабельності положення кінцівок, вірогідно, пов'язаної з процесами тління тіла), які сприймаються як універсальні для культур пізньої бронзи і раннього заліза Євразії. В усіх територіальних групах безперечно домінує (68%) західна орієнтація (з відхиленнями), що є характерним особливо для степових скіфів.

За характером розрізняються *індивідуальні* – 257 (87,1%), *парні* – 28 (9,5%); *колективні* – 6 (2%) та *асинхронні* – 4 (1,4%).

4.5.2. Вікова приналежність небіжчиць визначена фахівцями для 163 індивідів (54%) майже всіх вікових груп. Дані з індивідуальних могил такі: до старечого віку (55-60 років) дожило лише 2,1% войовниць, до зрілого віку (35-50 років) - 19,2%; пік смертності у дорослих войовниць припадає на вік в інтервалі 20-35 років (55,3%), причому чверть з них дожила лише до 25 років. Діти віком до 7-9 років складають 12,1%, підлітки/юнаки (10-19 років) – 11,3%.

4.5.3. Жалобний супровід амазонок складали охоронці (13 випадків), залежні особи (4) та тварини (коні, собаки та кішка). Кількість задіяних індивідів супроводу зазвичай залежала від соціальної позиції небіжчиці.

4.6. Супровідний інвентар.

Набори речового супроводу амазонок Європейської Скіфії досить репрезентативні і засвідчують широкий асортимент різних за призначенням предметів, які були у побуті войовниць цього регіону. Визначальним в комплектах (особливо при відсутності антропологічних даних) найчастіше було поєднання специфічних речей, які можна назвати гендерними маркерами. Доступними для розгляду є 293 (97%) з 303 наборів речового супроводу.

Речовий супровід можна умовно розділити на три основні групи:

4.6.1. універсальна - напутня їжа, ножі, посуд (дерев'яний, шкіряний, кістяний, металевий, керамічний);

4.6.2. жіноча - предмети туалету (бронзові дзеркала, гребені, дерев'яні скриньки і піксиди, туалетні посудини, кам'яні блюда або плитки); костюм (поодинокі рештки головних уборів, поясів, взуття); нашивні прикраси (золоті і бронзові), знімні прикраси (намисто, браслети, сережки, кільця і персні, шпильки, фібули, гривни); знаряддя праці (кістяні та дерев'яні веретена, прясельця, голки, шильця, щипці, проколки та єдине лощило);

4.6.3. чоловіча – зброя (лук, стріли в сагайдаку і без, списи, дротики, праща, бойові сокири, мечі та кинджали, свинцева булава); захисний обладунок (шкіряні пояси та панцири із лускатим металевим покриттям, дерев'яні щити); кінська амуніція (металеві деталі вуздечок, нагайка). Остання група також включає в себе бронзові казани.

До невеликої групи **4.6.4. Унікальні речі** включено духовий музичний інструмент та медичні інструменти.

Комбінація речей з трьох основних наборів ідентифікує могилу амазонки. При цьому положення окремих предметів поховального інвентарю щодо померлих і один до одного зазвичай стандартні, а кількісний і якісний склад наборів залежав від соціального стану небіжчиць.

РОЗДІЛ 5 СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ – БЕЗПОСЕРЕДНІ УЧАСНИЦІ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

За загальною кількістю могил скіфських войовниць, кожним четвертим воїном у скіфів Північного Причорномор'я була жінка (Бунятян 1985). Проте, питання причетності скіф'янок до військового стану досі залишається відкритим, тому в розділі увагу приділено двом важливим моментам.

5.1. Поранення скіфських амазонок є вагомим аргументом на користь безпосередньої участі скіфських жінок у баталіях. Вирізняється три види травм у скіфських войовниць, які носять очевидну «військову» спрямованість: **I вид – пошкодження від стріл** (*1 варіант* – вістря стріли застрягло в кісткових тканинах; *2 варіант* – поранення черепа; *3 варіант* - вістря стріли застрягло в м'язових тканинах); **II вид – втрата чи переломи кінцівок**; **III вид - рубані рани на черепі та кінцівках**. До того ж зустрічаються і поранення змішаного характеру (в к. 16 могильника Аккермень-1 на черепі жінки сліди поранень від рубаних та колючих видів зброї і бронзовий наконечник стріли в колінному суглобі).

Вік поранених амазонок коливається в межах 15-50 років. Питання про те в піших або кінних баталіях були отримані відмічені поранення однозначно поки що не вирішується. Важливо, що ці поховальні комплекси з пораненнями зафіксовані в різних регіонах Скіфії, побічно відзначаючи ймовірні місця військових інцидентів.

5.2. Місце та призначення зброї в похованнях скіфських амазонок. На озброєнні скіфських амазонок була переважно зброя дистанційного бою, в той час як зброя ближнього бою була скоріш рідкістю. Не зупиняючись на кількісних показниках, зауважу лише, що в похованнях амазонок переважають стріли з металевими, переважно бронзовими, вістрями від однієї-двох до 135 в одному похованні. Певну норму «боекомплекту» стріл у амазонок визначити не вдалося.

5.2.1. Варіанти покладання зброї до могил войовниць. Вирізняється принаймні три варіанти покладання предметів озброєння до могил амазонок (які, до речі, відповідають і притаманному чоловікам обрядові):

1 – найбільш поширені в наборі чи як окремі екземпляри зброї серед іншого традиційного *особистого реманенту* небіжчиці (стріли вздовж стегна / руки або на поясі; за головою чи в ногах; є й інші локації; списи та дротики - вздовж довгої стінки чи перед входом до камери, іноді по діагоналі;

2 – одиничні знахідки (здебільшого йдеться про вістря стріл), що стали причиною поранення і в подальшому смерті (в / між кісток, під кістком);

3 – поодинокі вістря стріл в наборі амулетів (найчастіше біля руки чи в мішечку на поясі) – є характерними для сарматських могил.

5.2.2. *Щодо призначення зброї в жіночих похованнях* існує кілька версій:

1. як звична для їх повсякдення особиста річ; 2. як причина поранення чи смерті; 3. як оберіг для небіжчиці в потойбічному світі (чи то по дорозі у потойбіччя) або ж захист від неї живих; 4. як соціальний маркер; 5. як вотивні (жертвоні) предмети); 6. для передачі в потойбічному світі чоловікові; 7. в певному місці могили як символ незайманої дівчини.

Розгляд цих версій і співставлення з матеріалами з поховальних комплексів чоловіків, дозволили зробити декілька висновків:

1. Номенклатура і типи зброї скіфських войовниць, знайденої в поховальних комплексах, цілком відповідали не лише літературній традиції, а й характеру озброєння скіфського війська.

2. Варіанти розміщення різних типів зброї в жіночих могилах відповідають загальноскіфським традиціям облаштування поховальних комплексів.

3. Зважаючи на те, що значна кількість могил амазонок є основними (а часто і єдиними) в курганах, і певна їх серія супроводжується залежними особами, має серед іншого реманенту такі символічні речі-маркери як казан, гривна, золоті прикраси та інші престижні атрибути, а також враховуючи роль зброї та інших речей в чоловічих похованнях, беру на себе сміливість стверджувати, що **зброя в могилі є особистим атрибутом скіфського воїна незалежно від гендерної приналежності небіжчика.**

РОЗДІЛ 6

ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА ХРОНОЛОГІЇ

Огляд поховальних комплексів та заупокійного супроводу амазонок дозволяє підійти до двох важливих питань: становища войовниць в соціумі та хронології їхніх поховальних комплексів.

6.1. Соціальна диференціація скіфських амазонок.

Археологічні джерела засвідчують соціальну нерівність озброєних жінок. З огляду на чотири основні показники - маркери соціального статусу небіжчика (1. трудомісткість поховальної споруди (обсяг насипу і параметри могили); 2. наявність і кількість залежних осіб (чи точніше людських жертвопринесень); 3. наявність і кількість жертвоних коней; 4. склад (якість і кількість) супроводжуючого інвентарю), могили амазонок репрезентують кілька груп: **1 група** - рядові дружинниці; **2 група** - середня ланка (успішні воїни); **3 група** - високородні (багаті) амазонки; **4 група** - воєначальники (лідери); **5 група** - охоронниці з почту.

Наявні матеріали та їх аналіз дозволили відзначити декілька моментів.

1. З урахуванням загальноприйнятої системи оцінювання поховальних комплексів, можна відзначити очевидні прояви соціальної диференціації в колі скіфських войовниць.

2. У середовищі амазонок виділяється щонайменше п'ять соціальних груп.
3. Ситуація в кількох похованнях (к. 2 біля с. Зелене та ін.) ясно демонструє, що скіфські амазонки посідали в суспільстві рівне з чоловіками становище.
4. Непроста політична ситуація в окремих областях Північного Причорномор'я за скіфської доби (особливо в 4 ст. до н.е.), змушувала братися за зброю і жінок.
5. Участь в постійних військових кампаніях сприяла посиленню соціальної диференціації як у військовому середовищі, так і в суспільстві загалом.

6.2. Хронологія поховальних комплексів.

Хронологічний діапазон жіночих військових поховальних комплексів, в цілому, вужчий за чоловічі. Найранніші могили чоловіків-воїнів на території Європейської Скіфії відносяться до 7 ст. до н.е. і відомі до 3-2 ст. до н.е., в той час як найбільш ранні могили амазонок датуються другою половиною 7 - початком 6 ст. до н.е.

Загалом на теренах Європейської Скіфії розглянуті хронологічні групи представлені в такому співвідношенні: 7-6 ст. до н.е. датується шість поховань, що складає 2% від 293 комплексів із визначеним датуванням; 5 ст. до н.е. датується 14 поховань (5%); до 4 ст. до н.е. належить найбільша кількість – 226 (77%); і до найпізнішої групи 3-2 ст. до н.е. відноситься 47 поховань (16%).

В територіальних групах ці показники значно різняться. Найранніші комплекси відмічаються в обох лісостепових групах - в Подніпров'ї з 7 ст. до н.е., в Подонні – з 5 ст. до н.е. В Степу вони фіксуються з середини 5 ст. до н.е., а в Криму і Подністров'ї лише з 4 ст. до н.е. Втім більшість могил в усіх п'яти групах безперечно датується в межах 4 ст. до н.е. Могили 3 ст. до н.е. репрезентовані поодинокими випадками на теренах Степу і обох лісостепових груп, в Криму їх немає взагалі. І лише в Подністров'ї відмічено велику кількість (43 могили) 3-2 ст. до н.е.

Присутність поховань амазонок в Лісостепових та інших регіонах, підконтрольних скіфам, де жінки або нарівні з чоловіками захищали рубежі Скіфії, або перебували в загонах охорони (тобто на службі) наводить на думку про те, що подібні формування існували на постійній основі і на території власне Скіфії. Це припущення поки що не дає беззастережно достовірних матеріальних підтверджень, проте є доволі логічним і вірогідним у світлі викладеного вище.

Отже, поховальні комплекси скіфських амазонок, відкриті і на територіях безпосереднього проживання кочівників раннього залізного віку, і в підконтрольних скіфам або прикордонних регіонах, датуються у відносно широких межах - з другої половини 7 до кінця 2 ст. до н.е. При цьому основна група могил озброєних жінок відноситься до 4 ст. до н.е.

РОЗДІЛ 7 АМАЗОНКИ ЯК ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ

Наведені вище матеріали стосуються, головним чином, скіфського періоду в історії населення Східної Європи. Утім, чи можна розглядати

амазонок як вузьколокальне явище, пов'язане із обмеженим хронологічним періодом? Для відповіді на це питання варто спробувати зазирнути в різночасові археологічні джерела, тобто зробити своєрідний вертикальний зріз джерельної бази, що співвідноситься, перш за все, з територією Східної Європи. І, в той же час, проаналізувати археологічні пам'ятки і відомості історико-етнографічного характеру, а також відносно недавні історичні події, що стосуються інших регіонів на предмет виявлення жінок-войовниць зі зброєю і / або з бойовими пораненнями.

7.1. Доба каменю.

До періоду **мезоліту** відноситься і **поховання IV в могильнику Попово** в Архангельській обл., який відповідає поселенням культури веретє. На скелеті жінки 50-60 років зафіксоване поранення (застряг уламок гострого кістяного кинджала). Воно наводиться серед військових могил.

7.2. Доба міді-бронзи.

Серед найранніших - **енеолітичне поховання 9 кургану 5 могильника Мухін-2** Середньо-Стогівської культури. Серед інвентарю жінка 17-20 років були дві крем'яні пластини, які, на думку Н.С. Котової, могли правити і за зброєю.

До **трипільської культури** належить антропоморфне зображення, відкрите поблизу **печери 8 біля с. Нагоряни** – жіноче зображення з луком. Його можна розглядати як непряме підтвердження того, що в період енеоліту на цих територіях жінки не цуралися зброї.

Серед пам'яток **ямної культурно-історичної спільноти** немає поховань озброєних жінок, але відомі могили жінок 30-55 років з черепними травмами і трепанаціями, характер яких носить очевидну «військову» спрямованість (**с. Мар'янське к. 1, с. Таборівка к. 1, м. Миколаїв п.8** та ін.).

Кілька поховань жінок 25-75 років зі зброєю (вістрям стріли, стрекалом, сокирою) відкрито серед пам'яток **катакомбної культурно-історичної спільноти** на Запоріжжі (**с. Заможне к. 1, с. Жовтневе к. 3, с. Балки к. 3** та ін.).

В **Південному Заураллі** у великому **грунтовому могильнику (СМ) Сінташта** жінка з поховання 22 мала крем'яний наконечник стріли, ще два поховання (2 і 7) жінок зі зброєю відмічені в **малому ґрунтовому могильнику (С II) Сінташта**.

В могильнику **Бестамак (Казахстан)** відкрито три жіночі могили (2, 17, 35) зі зброєю – крем'яними та кам'яними наконечниками і дівчинки 4-5 років з мініатюрним бронзовим вістрям спису.

У колі пам'яток бронзового віку Дніпро-Донської **бабинської культури** є кілька жіночих могил з крем'яними вістрями стріл. Є серед них і могила жінки з черепною травмою (**с. Новоолексіївка к. 5**).

7.3. Доба раннього заліза.

Кіммерійським періодом датується єдина могила (**с. Виноградний Сад-II к. 1**) жінки 30-35 років із травмою черепа очевидної «військової» спрямованості.

До цього ж часу (8-6 ст. до н.е.) належить могила пораненої жінки 20-29 років з *некрополя Бовер I* (сучасна *Вірменія*), яка, за визначеннями антропологів, постійно їздила верхи, для якої міжособистісне насильство було постійним і звичним способом життя, і яка загинула у військовій сутичці.

У скіфський час поховальні пам'ятки амазонок відомі на широкій території: в Європейській Скіфії, в тому числі в передгірному Криму, крім степової та лісостепової території сучасної України, де зазначено, відповідно 162 і 28 поховальних комплексів, в Молдові, Подонні; на Кавказі, в Азіатській Скіфії та інших регіонах.

Відомі могили озброєних жінок раннього залізного віку і на території *сучасної Угорщини*. За інформацією Роберта Шольца, для скіфського часу в цьому регіоні відзначено приблизно 270-280 військових поховань зі зброєю, з яких 10-20% визначаються як жіночі.

На території *Закубання у ґрунтовій частині Келермеського могильника* відкрито два поховання (4 і 12), які належали молодим (20-35 років) воївницям періоду скіфської архаїки.

До числа ранніх відноситься *поховання 84 ґрунтового Нижньо-Джулатського могильника* (Кабардино-Балкарія) де жінку поховали із вістрям стріли.

Завершуючи огляд поховань скіфського часу, не можу обійти увагою славнозвісну *гробницю Філіппа Македонського в Вергіні* (Греція), де у вхідній камері *гробниці II* поховані останки його останньої дружини з поножами і горитом.

Серія могил амазонок відома і серед *савромато-сарматських старожитностей Південного Приуралля, Подоння, Дагестану*. Зафіксовані такі могили в некрополях Танаїса, Херсонеса Таврійського та на Боспорі.

У відомому некрополі Тіллятепе (*Північний Афганістан*) жінку 20-30 років з *могили 2* (1 ст. н.е.) поховали з провушною сокирою.

7.4. Доба середньовіччя.

Відомі поховання жінок зі зброєю епохи вікінгів Скандинавії. На теренах Данії це *могила ВВ з могильника Bogøvej, могила з могильника Gerdrup, могила А-505 з могильника Trekroner-Grydehøj*; на території Норвегії три поховання *могильнику Måret* та інші; на території Південної Швеції *могила 59:3 з Клінту, курган А-24 на березі озера Далсторп, могила Vj. 834 з Бірки* та інші.

Серед пам'яток середньовічних тюрків теж відомі могили жінок зі зброєю. За матеріалами *Дмитрівського могильника* кола салтово-маяцької культури - культури хазарського каганату близько 30% жіночих поховань різного віку супроводжувалися зброєю, переважно сокирками.

Жіночі поховання ранньосередньовічних тюрків зі зброєю відомі в *Центральній Азії* (приміром, *Бертек-34, Юстид-ХІІ к. 2*).

Серед *половецьких старожитностей Північного Приазов'я* дівчина зі зброєю похована в *кургані 3 курганного могильника біля с. Дмитрівка*. Є

деякі відомості й про могили воювниць **Північно-Причорноморських степів золотоординського періоду**.

7.5. Новий час.

Стосовно нового часу документи 17-18 століть свідчать про те, що українські жінки з багатих магнатських родин, а також козацької військової старшини іноді втручалися в політичні і військові справи.

Серед **історичних персонажів**, які цілком відповідають уявленням про амазонок, **Жанна д'Арк**, прозвана Орлеанською дівою; **Каталіна Ерассо** - жінка конкістадор; одна з найвпливовіших правительок Анголи часів боротьби з португальцями **Нзінга з Матамби**; у Російській армії першою жінкою-офіцером була **Надія Андріївна Дурова**.

Реальними амазонками, докладно описаними в етнографічній літературі, вважаються **Амазонки Дагомеї** (пізніше Бенін) - представниці народності фон держави, заснованої в 17 ст. в **Західній Африці**. **Загін жінок-стражниць** існував в середині 19 ст. в **Сіамі**.

Чимало жінок воювало на фронтах **Першої світової війни**: **Софія Галечко** - перша українська жінка-офіцер, **Антоніна Пальшина-Придатко**, **Марія Бочкарьова** та інші.

7.6. Новітній час.

Говорити про жінок-воювниць можна і стосовно періоду новітньої історії, наповненої революціями і війнами. У роки **Другої світової війни** жінки багатьох країн йшли на фронт і безпосередньо брали участь в боях. Багато жінок-солдат і офіцерів служили в лавах Збройних Сил СРСР. Серед них були зв'язківці, радистки, розвідниці, снайпери, зенітниці, кулеметниці, танкісти, льотчиці, медсестри, санінструктори і ін.

У наші дні в арміях багатьох держав, поряд з чоловіками, несуть службу і жінки. У ряді країн жінки підлягають обов'язковому призову до армії, в більшості ж держав вони проходять військову службу на добровільних засадах. Жінки підлягають обов'язковому призову до армії Північної Кореї, Китаю, Тайваню, Еритреї, Перу, Малайзії, Беніну, Лівії та Ізраїлю. У **Лівії**, до падіння режиму Муаммара Каддафі, крім жінок, які служили в армії, існував елітний підрозділ жінок-охоронців, що називалося **«Амазонки Каддафі»** або «Революційні черниці». В **армії Ізраїлю** жінки складають 33% солдатів. Цю армію відрізняють дві обставини: це єдина армія, яка відправляє жінок-призовників на фронт для участі в бойових діях; жінка може отримувати в цій країні генеральське звання.

У **Збройних Силах України** (за даними офіційного сайту Міністерства оборони України від 8.03.2020 р.) нині служать і працюють 58 тисяч жінок, 29000 з них – військовослужбовці, серед яких більше чотирьох тисяч офіцерів, 43 з них **жінки-полковники**, майже 7 тисяч жінок-сержантів. Близько 25 тисяч сучасних жінок-воювниць проходять військову службу за контрактом у всіх видах і родах військ. За даними на осінь 2018 р. **кожним десятим військовослужбовцем ЗСУ** була жінка.

Отже, наведені дані свідчать, що жінки-войовниці реально існували - причому це не вузьколокальне або вузькохронологічне, а загальноісторичне явище.

ВИСНОВКИ

Питання, що стосуються природи людських воєн, давно хвилюють фахівців. Дефіцит інформації про ранні етапи розвитку людських спільнот ускладнює просування пошуків відповідей на ці питання. Тим більше, що здавна усталилася думка про те, що стан війни передбачає жорсткий гендерний розподіл простору і ролей. Відповідно поле битви вважалось місцем, що належало виключно чоловікам-воїнам, тоді як жінки повинні були залишатися вдома, піклуючись про родинне вогнище далеко від місця конфлікту (Кісь 2015).

Жодним чином не спростовуючи чоловічої іпостасі війни, зауважу все ж таки, що жорсткий розподіл гендерних ролей співвідноситься переважно з ранньою історією воєн. Археологічні пам'ятки свідчать, що вже з епохи ранньої бронзи жінки брали участь в бойових зіткненнях. Характер їх травм носить очевидну «військову» спрямованість. Хоча говорити про масову участь жінок у війнах доби бронзи не доводиться, навряд чи в цей час їх роль зводилася лише до «збирання використаних стріл і списів». До такого висновку призводить та обставина, що частина могил жінок зі зброєю (хоча частіше це поодинокі артефакти) в могильниках локалізована серед військових чоловічих поховань.

В епоху раннього заліза чітко проявилися певні гендерні корективи в цій сфері. Поховальні комплекси жінок зі зброєю найбільшою мірою фіксуються в Європейській Скіфії, яка знаходилась на великій території сучасної України, в Придністров'ї, Подонні; на Кавказі, в Азіатській Скіфії та інших регіонах. При цьому щодо поховальних споруд і характеру похоронного обряду можна відзначити, що могильні комплекси відповідають скіфському регламенту, тобто конструкція наземних і підземних їх елементів ніяк не виділяється в могильнику. Тут можна говорити лише про регіональні особливості, що проявилися, наприклад, в застосуванні в конструкції каменю або дерева, оригінальному декоруванні внутрішнього простору, використанні тих чи інших органічних матеріалів в облаштуванні «будинку мертвих», характерних, однак, для поховань всіх представників спільноти, яка там мешкала.

Часу і місцю поховання відповідає також і набір заупокійних речей войовниць. Супровідний інвентар свідчить, що скіфські амазонки (як і персонажі) виступали не тільки як стрільки з лука. В їхньому арсеналі, крім зброї дистанційного бою (списів, дротиків, рідше праці), була і зброя ближнього бою (сокири і мечі, булава).

Майновий комплекс могил скіфських войовниць дозволив відзначити ряд особливостей. Номенклатура наборів супровідного інвентарю виводить амазонок зі звичних гендерних рамок, оскільки включає одночасно характерні чоловічі та жіночі елементи. Носячи зброю, амазонки залишаються звичайними

жінками, не забуваючи про різноманітні прикраси. При цьому специфічні риси костюма войовниць (в тому числі знімні і нашивні прикраси) відповідають традиціям і модним віянням того регіону, де вони мешкали.

Характер зазначених поранень войовниць свідчить про те, що вони брали участь і в піших, і в кінних баталіях. А поховання в індивідуальних могилах під окремим курганним насипом і з особистою зброєю підкреслюють не тільки соціальну значущість певної частини амазонок, а й рівні позиції в чоловічому співтоваристві.

З урахуванням загальноприйнятої системи оцінювання поховальних комплексів, можна відзначити очевидні прояви соціальної диференціації в колі скіфських войовниць. В їх середовищі виділяється щонайменше п'ять соціальних груп: рядові дружинники; середня ланка (або успішні воїни); високородні (або багаті) амазонки; командири (або лідери); охоронниці з почту. В той же час участь в постійних військових кампаніях сприяла посиленню соціальної диференціації як у військовому середовищі, так і в суспільстві в цілому.

Поховальні комплекси скіфських амазонок, відкриті і на територіях безпосереднього проживання номадів раннього залізного віку, і в підконтрольних скіфам або прикордонних регіонах, датуються у відносно широких межах - з другої половини 7 до кінця 2 ст. до н.е. При цьому основна група могил озброєних жінок відноситься до 4 ст. до н.е.

Отже, в результаті розкопок в різних регіонах Європейської Скіфії було встановлено, що в середовищі номадів дійсно були жінки, які подібно чоловікам (і нарівні з ними) не тільки носили зброю, а й брали участь у військових зіткненнях. Саме завдяки останнім обставинам цих жінок поховали у відповідності з традиційним обрядом похорону скіфських воїнів - з дотриманням тих же ритуалів, з тими ж почестями, і найголовніше, з особистою зброєю. При цьому наявність бойових поранень підтверджує, що зброя при них виступає не показником високого соціального рангу, а, як і у чоловіків, позначає приналежність до військового стану.

І головний висновок, який впливає з вище сказаного, - жіночий досвід військового конфлікту бере початок з глибин людської історії і є актуальним до сьогодення. І скіфські амазонки - яскраве тому підтвердження.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії та розділи монографій:

1. Фиалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАНУ.
2. Фіалко, О. Є. 2010. Розд. 2. Декоративне мистецтво ранньоісторичної епохи. Підрозд. Ранні кочовики Північного Причорномор'я (кімерійці, скіфи, сармати). В: Скрипник, Г. (гол. ред.). *Історія декоративного мистецтва України: У 5 томах*, 1. Київ: ІМФЕ ім. Рильського НАН України, с. 119-158.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова, О.Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова Думка, с. 171-187.

4. Фіалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю.В. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова Думка, с. 4-18.
5. Фіалко, Е. Е. 2009. Серия расписных сосудов с изображениями амазонок из собрания Музея искусства и ремесла в Гамбурге. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XV, с. 193-200.
6. Фіалко, Е. Е. 2009. Амазонки в литературной и художественной традиции. *Археологія і давня історія України*, 1. Доба раннього заліза, с. 367-382.
7. Фіалко, О. Є. 2009. Люстро з гравіруванням з поховання скіфської «амазонки». *Магістеріум, Археологічні студії*, 36, с. 34-39.
8. Фіалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля. *Боспорские исследования*, 23, с. 166-190.
9. Фіалко, Е. Е. 2010. Амазонки в памятниках античного искусства. *Боспорские исследования*, 24, с. 152-192.
10. Фіалко, О. Є. 2010. Поховання скіфської „амазонки” над Великим Лугом. *Археологічні студії*, 4, с. 39-48.
11. Фіалко, О. Є. 2010. Скіфський курганний могильник біля с. Зелене на Херсонщині. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 201-221.
12. Фіалко, О. Є. 2011. Сюжети амазономахії та грифономахії в античній торевтиці. *Археологія*, 1, с. 77-90.
13. Фіалко, Е. Е. 2011. Зеркала в обрядах скифов. *Боспорские исследования*, 25, с. 79-94.
14. Фіалко, О. Є. 2011. Нові поховання амазонок Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 14. Кіровоград, с. 34-46.
15. Фіалко, О. Є. 2011. Озброєння скіфських амазонок. *Магістеріум. Археологічні студії*, 45, с. 39-45.
16. Фіалко, О. Є. 2012. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині. *Археологія*, 1, с. 82-92.
17. Фіалко, Е. Е. 2012. Погребение амазонки в долине реки Молочной. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 43-49.
18. Фіалко, Е. Е. 2012. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 218-254.
19. Фіалко, О. Є. 2012. Костюмні гарнітури скіфських амазонок. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 16. Кіровоград, с. 21-33.
20. Фіалко, Е. Е. 2014. Могилы вооруженных женщин Рогачикского курганного поля. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 25-39.
21. Фіалко, Е. Е. 2015. Погребальные комплексы скифских амазонок - хронологический аспект. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 142-156.
22. Фіалко, О. Є. 2015. Чи воювали скіфські амазонки? *Магістеріум. Археологічні студії*, 60, с. 51-55.
23. Фіалко, Е. Е. 2015. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 46-99.
24. Фіалко, Е. Е. 2016. Скифские амазонки: лингвистический аспект. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 174-178.
25. Фіалко, Е. Е. 2017. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 208-227.
26. Фіалко, О. Є. 2018. Скіфські амазонки в Криму. *Магістеріум. Археологічні студії*, 70, с. 67-77.

27. Фіалко, Е. Е. 2018. Амазонки епохи викінгов. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 73-84.
28. Фіалко, Е. Е. 2018. Скифские амазонки: состояние изученности. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 172-192.
29. Фіалко, О. Є. 2018. Амазонки в історії Трої. *Археологія*, 4, с. 64-68.
30. Фіалко, О. Є., Нерода В.В. 2019. Поховання скифської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 388-398.
31. Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Статті у виданнях іноземних держав:

32. Fialko, E. 2009. The Scythian Amazons from written and archaeological sources. *Caft. We Speak the Same Culture*, I. Ancara, p. 275-278.
33. Fialko, E. 2009. Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia. *Mousaios*, XIV. *The Necropolises and the Environment (1st mill. BC)*. Buzău, Brăila, p. 47-59.
34. Fialko, E. 2010. Wooden Sarcophagus with Polychrome Paintings from Scythian Barrow. *Tracii și Vecinii Lor în Antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sirbu*. Brăila, p. 215-226.
35. Fialko, E. 2010. Skythische "Amazonen" in den Nordschwarzmeersteppen. *Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen*. Historisches Museum der Pfalz Speyer, p. 119-122.
36. Фіалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. *Stratum plus: Культурная антропология и археология*, 3, с. 187-196.
37. Fialko, E. 2010. Pont çöllərində skif amazonları. *AZERBAIJAN ARCHEOLOGY*, 13, 2, с. 91-103.
38. Фіалко, Е. Е. 2011. Амазонки Причерноморских степей. *Восточноевропейские древности скифской эпохи. Вестник Острожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского*, 1. Воронеж, с. 23-37.
39. Фіалко, Е. Е. 2011. Паноуплия скифских воительниц. *Tyragetia, s.n.*, V (XX), 1, с. 265-278.
40. Bunyatyan, K. P., Fialko, E. Y. 2011. A Scythian Burial-Mound with a Sarcophagus Bearing Painted Decoration. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 17, p. 225-254.
41. Fialko, E. 2012. Funerary Monuments of the Scythian Amazons (Social Aspect). *British Archaeological Reports (BAR), International Series 2396*, Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Ages in Europe, 2, p. 61-67.
42. Фіалко, Е. Е. 2012. Курган с погребением скифской амазонки у села Виноградное. *Stratum plus*, 3, с. 217-230.
43. Фіалко, Е. Е. 2012. Скифские амазонки и музыка. *Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья, IV*. Курск, с. 155-164.
44. Fialko, E. 2012. A luxury calaf from the barrow Bolshaja Bliznitsa: the interpretation of personages. *ISTROS*, XVIII. Brăila, p. 39-50.
45. Фіалко, Е. Е. 2012. Курган с захоронениями скифских девочек с оружием. In: Blajer, W. (ed.). *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa*. Krakow, p. 475-483.
46. Фіалко, Е. Е. 2013. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 203-222.

47. Фіалко, Е. Е. 2013. Украшения в костюме скифских амазонок. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сб. научных трудов, посвященный 65-летию проф. В.П. Копылова*. Ростов-на-Дону, с. 231-241.

48. Fialko, E. 2015. Se luptau Amazoanele scitice cu adevărat? *ISTROS*, XXI. Brăila, p. 265-297.

49. Фіалко, Е. Е. 2015. Скифские амазонки - участницы военных конфликтов. *Труды Государственного Эрмитажа*, 75, с. 440-456.

50. Fialko, E. 2017. Scytyjskie wojowniczkі w południowej części Europy Wschodniej. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

51. Фіалко, Е. Е. 1987. О датировке женских погребений с оружием у скифов *Актуальные проблемы историко-археологических исследований Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов*. Киев: ИА НАНУ, с. 164-165.

52. Фіалко, Е. Е. 2006. Посуда с лаковым покрытием в погребальном обряде скифов. В: Мунчаев Р.М. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 351-387.

53. Фіалко, Е. Е. 2007. Бронзовое зеркало с гравировкой из Северо-Западного Приазовья. В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной научной конференции*, Ч. 2. Санкт-Петербург: Издательство ГЭ, с. 55-62.

54. Fialko, E. 2009. Amazons from written and archaeological sources. *Caft. A Comparative Analysis of Folk Tales: A Multicultural Perspective. We Speak the Same Culture. Congress Proceedings*. Ancara, p. 35-36.

55. Фіалко, О. Є. 2009. Поховання озброєної скіф'янки з Правобережного Запоріжжя. В: Добржанський, О. В. (ред.). *Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя»*. Чернівці: Рута, с. 75-76.

56. Fialko, E. 2009. Concentration of Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia. In: Sîrbu, V. (ed.). *11-th International Colloquium of Funerary Archaeology «The Necropolises and the Environment (1st millennium BC)»*. Buzău: Editura Istros, Muzeul Băilei, с. 9-10.

57. Фіалко, Е. Е. 2009. Деревянный саркофаг с полихромной росписью из скифского кургана. В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 525-532.

58. Фіалко, Е. Е. 2010. Иконография образа амазонки в античном искусстве. В: Бакиров, В. С. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы 7-ой международной научной конференции*. Харьков: НТМТ, с. 35-36.

59. Фіалко, Е. Е. 2011. Золотой калаф из кургана Большая Близница: к интерпретации персонажей. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво - погляд крізь віки»*. Київ, с. 89-96.

60. Фіалко, Е. Е. 2011. Амазонка и конь. В: Новиченкова, Н. Г. (ред.). *3 Международная научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие Причерноморья: Изучение и использование в образовании и туризме». Тезисы докладов*. Ялта: Крымский гуманитарный университет, с. 112-114.

61. Фіалко, Е. Е. 2011. Античные элементы в погребальном обряде скифов (по материалам кургана 2 у с. Зеленое на Херсонщине). В: Зинько, В. Н. (ред.). *XII Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур*. Керчь: Керченська міська друкарня, с. 386-392.

62. Фіалко, Е. Е. 2011. Два погребення амазонок из Северскодонецкой Лесостепи. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сб. научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко*. Харьков, с. 304-315.

63. Fialko, E. 2012. Narrative and archaeological sources about the amazons. *Archaeology and Linguistics in the modern world. Exchange of knowledge in the History of Mankind*. Humboldt Collrque. Abstracts. 20-23 of September. Simferopol, Yalta, p 11.

64. Фіалко, Е. Е. 2013. К вопросу о функциональной принадлежности бронзовой пластины из Елизаветовского могильника. В: Айбабин, А. И., Зинько, В. Н. (ред.). *XIV Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории*. Керчь: Керченська міська друкарня, с. 469-473.

65. Фіалко, Е. Е. 2014. Об участии скифянок в боевых действиях. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога проф. Є.В. Черненка (1934-2007). Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ, Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 121-123.

66. Фіалко, Е. Е. 2014. О дате погребальных комплексов скифских амазонок. В: Зинько, В. Н. (ред.). *XV Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы хронологии*. Керчь: Керченская городская типография, с. 419-420.

67. Фіалко, О. Є. 2019. Зброя в похованнях скіфських жінок: місце та призначення. В: Чабай, В. П. (ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 393-405.

АНОТАЦІЇ

Фіалко О.Є. Скіфські амазонки в археологічних реаліях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 «Археологія» – Інститут археології НАНУ, Київ, 2020.

Дисертація є першим комплексним дослідженням амазонок Європейської Скіфії. Поховальні пам'ятки скіфських воївниць розглянуто на тлі наративних джерел та виробів зображувального мистецтва.

Проаналізовано типи поховальних споруд, склад речового супроводу і, перш за все, зброї. За характером певних показників доводиться соціальне розшарування в середовищі амазонок.

Хронологічний діапазон поховальних комплексів жінок-воїнів визначається в межах другої половини 7-го - 2 століть до н.е.

Завдяки огляду бойових поранень, характеру та місця зброї в могилах жінок та залученню певних аналогій з поховальними комплексами чоловіків стверджується, що зброя в могилі є особистим атрибутом скіфського воїна незалежно від гендерної приналежності небіжчика.

Огляд різночасових археологічних та історичних джерел Європейської Скіфії та інших територій засвідчив наявність жінок-воїнів від мезоліту і до новітнього часу. Отже, амазонки – жінки-воївниці - реально існували, причому вони є не вузьколокальним або вузькохронологічним, а загальноісторичним явищем.

Ключові слова: амазонки, скіфи, Європейська Скіфія, писемні джерела, мистецтво, кургани, поховання, інвентар, поранення, соціальна стратифікація, хронологія, гендер.

Фіалко Е.Е. Скифские амазонки в археологических реалиях. - Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 «Археология». – Институт археологии НАН Украины, Киев, 2020.

Диссертация представляет собой фундаментальное комплексное исследование, в котором на основе литературных, изобразительных и археологических источников доказываемое присутствие в скифской среде женщин, занимавшихся военным делом. Основными источниками работы стали 303 погребения из 267 курганов, исследованных в 116 могильниках и отдельных насыпях на территории Европейской Скифии. С учетом актуального административного деления, это территории современной Украины (Николаевская, Днепропетровская, Запорожская, Херсонская, Одесская, Кировоградская, Харьковская, Черкасская обл.), в том числе и Автономная Республика Крым, нескольких районов Молдовы и частично России (Белгородская, Воронежская, Ростовская обл.).

Подробный обзор нарративных источников и разнообразных произведений изобразительного искусства позволил сделать заключение о значительной популярности амазонок у населения не только материковой Греции, но и Северного Причерноморья.

Основным и единственным археологическим источником выступают погребальные памятники. По территориальному принципу они разделены на пять основных групп: 1. Нижнеднепровская степь (или Степь), 2. Предгорный Крым, 3. Дунай-Днестровские степи (или Поднестровье), 4. Лесостепное Приднепровье (или Лесостепь), 5. Подонье (степь и частично лесостепь).

Анализ погребальных комплексов, обряда и антропологических определений скифских воительниц позволил заключить, что они соответствуют тем, что фиксируются у населения Европейской Скифии. При этом некоторые конструктивные особенности и черты присущи определенным территориальным группам.

Маркером погребений амазонок выступает набор заупокойного инвентаря, в состав которого, наряду с типично женскими принадлежностями, входили элементы, обычно присущие мужским комплектам – оружие и конская узда.

На основании размеров погребальных сооружений, состава вещевых наборов и присутствия зависимых лиц сделан вывод о социальной дифференциации в среде скифских амазонок, где выделяется несколько страт: рядовые воительницы, среднее звено (или успешные воины), высокородные амазонки, командиры (лидеры) и охранники из сопровождения.

Погребальные комплексы скифских амазонок и на территориях непосредственного проживания кочевников раннего железного века, и в приграничных или подконтрольных скифам районах, датируются широким диапазоном - со второй половины 7-го до 2 века до н.э. Однако основная группа этих могил датируется 4 веком до н.э.

В решении вопроса о непосредственном участии амазонок в боевых действиях акцент сделан на анализе зафиксированных ранений. Выделено три вида травм: 1. повреждения стрелами костных и мягких тканей; 2. утрата или перелом

конечностей; 3. рубленые раны на черепе и конечностях. Травмы воительниц носят различный характер, из чего следует, что они были получены при неодинаковых условиях. Важным является и то обстоятельство, что могилы раненых женщин зафиксированы в различных регионах Скифии и косвенно отмечают вероятные места боевых столкновений.

Корреляция состава и размещения паноплии в границах погребальных комплексов амазонок и скифских воинов позволила сделать ряд заключений относительно ее роли в женских могилах. 1. Номенклатура и типы оружия, найденного в погребальных комплексах скифских воительниц, полностью соответствовали не только литературной традиции, но и характеру вооружения скифского войска. 2. Варианты размещения различных типов оружия в женских могилах обычно отвечают общескифским традициям обустройства погребальных комплексов. 3. Социальные маркеры и сравнение с мужскими захоронениями свидетельствуют, что оружие в могиле является личным атрибутом скифского воина независимо от гендерной принадлежности покойника.

Обзор разновременных археологических и исторических источников Европы и других территорий показал наличие женщин-воинов от эпохи мезолита и до новейшего времени. Таким образом, амазонки – женщины-воительницы реально существовали, причем это не узколокальное или узкохронологическое, а общеисторическое явление.

Ключевые слова: амазонки, скифы, Европейская Скифия, письменные источники, искусство, курганы, погребения, инвентарь, ранения, социальная стратификация, хронология, гендер.

Fialko O. Ye. The Scythian Amazons in archaeological realities. - Qualification scientific study on the rights of manuscript.

Thesis for the Doctor of History degree in specialty 07.00.04 "Archaeology" – Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

This dissertation is the first complex study of the European Scythian Amazons. The burial monuments of the Scythian female warriors are through narrative sources and products of the visual arts.

Types of burial structures, composition of material support, and, above all, the weapons are analyzed. Due to the nature of certain indicators, the social stratification in the Amazons environment can be proven.

The chronological range of the burial complexes of female warriors is determined within the second half of the 7th – 2nd centuries BC.

Through the review of combat wounds, the nature and location of weapons in women's graves, and the drawing of certain analogies with the burial complexes of men, it is argued that weapons in the grave are a personal attribute of the Scythian warrior regardless of the gender of the deceased.

A survey of various archeological and historical sources of European Scythia and other territories revealed the presence of female warriors from the Mesolithic period to the modern times. Therefore, Amazons - female warriors - actually existed, and they are not local or narrow-chronological, but universal phenomenon.

Keywords: Amazons, Scythians, European Scythia, Written Sources, Art, Kurhans, Tombs, Implements, Injuries, Social stratification, Chronology, Gender.